

УДК 94(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.3(80).2021.240066

**ХТО СПАЛЮВАВ ТРИПІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ –
СКОТАРІ СТЕПУ ЧИ ЗЕМЛЕРОБИ ЛІСОСТЕПУ?****Олексій ТРАЧУК**

orcid.org/0000-0003-3490-8626

кандидат історичних наук

Анотація. У 2023 р. Україна відзначатиме 130-ту річницю відкриття Вікентієм Хвойною трипільської культури. Що ж змінилося в пізнанні спадщини такої загадкової й унікальної серед археологічних культур України, як трипільська? Одну із проблем – що «площадки» в наземному житлобудуванні являли собою не культові поховальні споруди, а залишки житлових будинків – вдалося вирішити. Але в 70-ті роки в радянських археологів з'явилася химерна фантазія К. Зіньковського, що трипільські поселення спалювали не завойовники – скотарі Степу, а самі трипільці. Це впевнено заперечували авторитетні археологи – В. Петров, В. Збеневич, І. Свешніков, Х. Тодорова і М. Гімбутас, В. Дергачов. На початку ХХІ ст., завдяки створенню на Черкащині державного заповідника «Трипільська культура», проведенню фестивалів «Трипільське коло» на Київщині та запровадженню туристичного маршруту від Києва до Львова, в Україні значно виріс інтерес до трипільської культури як енеолітичної цивілізації хліборобів. У цей період окремі археологи (Н. Бурдо, М. Відейко, В. Круц, О. Корвін-Піотровський) витягли з архівів забуту фантазію К. Зіньковського, поступово і методично стали доводити своїм колегам-археологам, що трипільські хлібороби свої поселення ритуально спалювали. Археологічні пам'ятки, на жаль, мовчать про ритуали. Але вони можуть свідчити про тих, хто завойовував трипільців і спалював їхні поселення. Крім того, М. Відейко вважає, що озброєння ближнього бою трипільців є кращим, ніж лук і стріли степових вершників, а самі трипільці воювали між собою. Такі версії в своїх дослідженнях середньостогівських скотарів спростовували Д. Телегін і В. Дергачов. Але, з іншого боку, ситуацію заплутує Ю. Рассамакін, який необгрунтовано замінює всім відомим середньостогівців на скелянців, квітянців і деревіців, що ніби не воювали, а торгували з європейськими землеробами.

Отже, в енеолітичній історії незалежної України постали штучно створені проблеми. Автор, систематизуючи інтерпретації відомих археологів і досвід наступних після енеоліту епох, зробив спробу їх вирішити у своїй статті.

Ключові слова: скотарі; землероби; трипільці; середньостогівці; новоданилівці; ритуальне спалення поселень; «священна традиція»; зброя; наконечники стріл; лучники-вершники; захисні споруди; війна.

**WHO BURNED TRYPILLIAN SETTLEMENTS – HERDSMEN
OF THE STEPPE OR FARMERS OF THE FOREST-STEPPE?****Oleksii TRACHUK**

Candidate of Historical Sciences

Annotation. In 2023, Ukraine will celebrate the 130th anniversary of Trypillian culture discovery by Vikentii Khvoika. What has changed in the understanding of the heritage left by such a mysterious and unique Ukrainian archaeological cultures as Trypillia? One of the problems stating that the “sites” in terrestrial housings were not cult burial structures but the remnants of residential buildings was

© Трачук О.

solved. However, in the 1970s, Soviet archaeologists had a bizarre fantasy offered by K. Zinkovskyi that Trypillian settlements had been burned not by conquerors – steppe herders – but by Trypillians themselves. This fantasy was confidently denied by such authoritative archaeologists as V. Petrov, V. Zbenovych, I. Sveshnikov, H. Todorova, M. Gimbutas, V. Dergachev. At the beginning of the 21st century, due to the creation of the state reserve “Trypillian Culture” in Cherkasy region, holding of more than ten “Trypillian Circle” festivals in Kyiv region, and introduction of a tourist route from Kyiv to Lviv, the Ukrainian interest in Trypillian culture as an Eneolithic civilization of farmers grew significantly. During this period, some archaeologists (N. Burdo, M. Videiko, V. Kruts, O. Korvin-Piotrovskiy) extracted from the archives the forgotten imagination of K. Zinkovskyi, gradually and methodically began to prove to their colleagues-archaeologists and Ukrainians that Trypillia farmers ritually burned their settlements. Archaeological sites, unfortunately, keep silent about rituals, but they can testify about those who conquered Trypillia and burned their settlements. In addition, M. Videiko believes that the melee weapons of the people of Trypillia are better than the bows and arrows of the steppe horsemen, while Trypillians also fought among themselves. D. Telegin and V. Dergachev refuted such versions in their research of Middle Stog herdsmen. But on the other hand, the situation is confused by Yu. Rassamakin, who unjustifiably replaces the well-known Middle Stog people with Skelians, Kvitiants, and Derevites, who did not seem to be at war, but traded with European farmers.

Thus, in the Eneolithic history of independent Ukraine, artificial problems arose. The author, systematizing the interpretations of famous archaeologists and the experience of the post-Eneolithic epochs, tried to solve them in his article.

Key words: herdsmen; farmers; Trypillians; Middle Stogians; Novodanylivtsi; ritual burning of settlements; “sacred tradition”; weapons; arrowheads; riding archers; defensive structures; war.

Одна із проблем наземного житло-будування стосується як конструкції трипільських будинків, так і ролі вогню в утворенні «площадок» – основних об’єктів трипільських поселень. В. Хвойка та Е. Штерн припускали, що досліджувані ними «площадки» являли собою культові поховальні споруди [51, с. 12–20; 53, с. 9–95], а М. Біляшівський, В. Городцов, О. Спіцин та інші вважали їх залишками житлових будинків [1, с. 148–155; 14, с. 345–352; 41, с. 87–118]. У 20–30-ті роки ХХ ст. другий погляд на трипільські «площадки» був домінуючим. Його дотримувалися також П. Курінний, С. Гамченко, а пізніше Т. Пассек та Є. Кричевський [32, с. 67–95; 12, с. 31–41; 35, с. 43–177; 28, с. 179–284].

Польський вчений Л. Козловський у 1939 р., не маючи достатньо даних про раптові набіги кочових орд середньостогівців із степів Дону та Волги

в IV тис. до н. е., на наш погляд, вірно інтерпретував залишки глинобитних споруд, створивши першу графічну реконструкцію трипільського будинку, і допускав вірогідність спалювання глинобитних жител разом з інвентарем та останками загиблого господаря [55, с. 29–30, rus. 3], очевидно, від ворожого нападу.

У своїй відомій праці В. Петров у 1972 р. переконливо стверджує про завоювання та руйнування (спалення) скотарями Степу трипільських поселень: «Племена трипільської культури були витіснені з території, яку вони здавна займали, а їх поселення були зруйновані і пограбовані» [36, с. 137]. У степових скотарів, на погляд О. Тереножкіна (1975), «кожний вільний общинник потенційно стає кінним воїном, завдяки чому далекі рейди великих загонів вершників та їх з’єднань з грабіжницькими й

агресивними цілями виступають як звичайні явища цієї епохи» [46, с. 4–5].

К. Зінковський (1975, 1983) висував, на наш погляд, дивну гіпотезу-фантазію, що «житловий комплекс поселень трипільської культури в певний момент часу ... перетворювався в культову пам'ятку в результаті ритуальних дій, про які ми знаємо лише, що вони супроводжувалися спаленням поселень при переході на нове місце проживання» [21, с. 13–21; 22, с. 20–21].

За понад сто років вивчення культури Кукутені-Трипілля кількість відомих пам'яток з площадками – залишками спалених лучниками-вершниками кукутені-трипільських жител у вигляді скупчень обпаленої глини в супроводі посуду та деяких інших речей – становить на схід від Карпат тисячі об'єктів. До їх дослідження долучився і автор цієї статті. У 2000–2005 рр. було організовано і проведено археологічні розкопки на околицях м. Ржищева.

Завдяки створенню на Черкащині державного заповідника «Трипільська культура», організації, за участю автора, фестивалів «Ржищівський вінок» і «Трипільське коло» (2003–2015) на Київщині та запровадженню туристичного маршруту від Києва до Львова в Україні як енеолітичної цивілізації хліборобів у минулі десятиліття значно зріс інтерес до трипільської культури.

У 2003 р. зовсім несподівано в ряді публікацій Н. Бурдо, опираючись на фантазії К. Зінковського, починає стверджувати: «Спалювання покинутих мешканцями поселень можна розглядати як велике, здійснюване періодично, жертвопринесення». Крім Кукутені-Трипілля, розвиває свою думку дослідниця, «залишки спалених будинків мають

місце в культурах Ведастра, Боян, Караново, Болград – Алдень, Петрешть, Тиса, Вінча. Однак серед цивілізації Старої Європи саме трипільці довше всіх притримувалися цієї священної традиції, яка досягла тут фантастичного розмаху» [4, с. 21].

Д. Телегін у 1985 р. слушно зауважує, що появу на Балканах середньостогівських і новоданилівських племен М. Гімбутас розцінює як «першу хвилю» проникнення степової курганної культури на землі «старої землеробської Європи». Крім того, підкреслює Д. Телегін, дуже виразну картину проникнення племен середньостогівської культури на Балкани малює в своїх працях болгарська дослідниця Х. Тодорова [44, с. 310–311]. Для болгарських археологів стає очевидним, що «ритуальні дії» – спалювання цілих поселень європейських землеробів – найбільш послідовно впроваджували не самі землероби, а їх завойовники – скотарі Степу, про що на основі археологічних досліджень пам'яток Болгарії в 1986 р. повідомляє Х. Тодорова: «Шлях військової експансії середньостогівських племен проходив через Бессарабію, в результаті культура Болград першою припинила своє існування. Потім кількома потоками і, очевидно, в кілька етапів була зруйнована Мунтенія, Добруджа, Північно-Східна Болгарія з Причорномор'ям і частково Фракія. Це проникнення завойовників відзначається скрізь випаленими верхніми (останніми для кам'яно-мідного віку) житловими горизонтами городищ» [47, с. 224, карта IX].

Незважаючи на завоювання землеробів Балкан, трипільці Правобережної України в V тис. до н. е. продовжують впевнено контролювати свої землі, й

тиск на них з боку пізніх індоєвропейців чи прафінно-угрів був практично непомітним. Перша степова інвазія на захід, пов'язана із рухом новоданилівських і середньостогівсько-хвалинських племен, проходила вздовж Чорного моря на Нижнє Подунав'я, на погляд В. Отроценка (2000), «в обхід трипільського ареалу. З часом контакти поміж землеробами та скотарями стають активнішими» [34, с. 30]. І ця активність проявлялася в тому, що степові скотарі верхи на конях рухалися на захід великою ордою з вогненною головошкою в руках, підпалювали солом'яні стріхи хат хліборобів, як слушно зауважує М. Гімбутас (1991), і за кілька годин досить щільно забудовані кукутено-трипільські поселення перетворювались на попелище. Через тисячі років археологи під шаром ґрунту знаходять добре випалену глину конструкцій

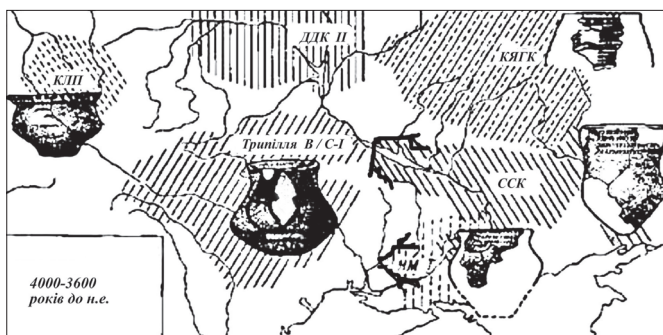
трипільських жител, розчавлену перебиттями кераміку, присипані знаряддя з каменю. Тобто це був не ритуал священної традиції, а матеріальна і світоглядна катастрофа не тільки України, а всієї Європи – від України до Великої Британії [13, с. 444].

А український археолог Ю. Рассамкін вважає, що скелянські (середньостогівські, новоданилівські) племена прискакали від Дону в Європу не спалювати і грабувати, а торгувати. Зокрема, він пише: «Метою походів скелянського населення на Балкани та в Карпатський регіон було не пограбування та зруйнування міст та селищ місцевих землеробів, а взаємовигідний обмін, стимульований високим розвитком гумельницького та варненського осередків Балкано-Карпатської металургійної провінції» [38, с. 277].

Рис. 1. Інвазія скотарів у другій половині V тис. до н. е. [45, рис. 1; 42, рис. 30, 61]. Археологічні культури: лендель, трипільська, середньостогівська (ССК), дніпро-донецька (ДДК), новоданилівська (НДК), ямково-гребенцової кераміки (КЯГК)

Рис. 2. Інвазія скотарів у першій чверті IV тис. до н. е. [45, рис. 2; 42, рис. 61]. Археологічні культури: дніпро-донецька (ДДК), ліччастого посуду (КЛП), трипільська, середньостогівська (ССК), ямково-гребенцової кераміки (КЯГК) та новомихайлівського типу (НМ)

Археологічні сліди не торгівлі, а експансії середньостогівських лучників-вершників нечисленні, але досить виразні. Їх, підкреслює Х. Тодорова, «...залишили саме степові племена, які не створювали постійних поселень. Вони після вторгнення залишали лише поодинокі поховання та окремі знахідки. Серед них слід відзначити: могилу з охрою та мідним дротом із Девни; два поховання з охрою, кам'яним скіпетром у вигляді голови коня та черпаком із кістки з села Кюлевча Шуменської області; поховання з села Русе, з якого походить намисто з річкових мідій» [47, с. 224, рис. 119, 121].

Але чомусь цю виразну картину проникнення середньостогівців вперто не хочуть помічати українські археологи. Більше того, Ю. Рассмакін намагається заплутувати ситуацію, замінивши давно відомих в європейській археології середньостогівців на ним придумані нові археологічні «культури» – скелянську, квітянську і дереївську, проти чого обгрунтовано виступив Д. Телегін, і його підтримали авторитетні археологи – А. Нечитайло, І. Ковальова, В. Дергачов, Є. Яровий та інші [42, с. 142–144; 17, с. 28, 218].

Племена середньостогівської культури, вірогідно, систематично гуртували орди лучників-вершників (Рис. 1; 2) протягом двох періодів – близько 4500–3900 років В.С. перший і 3900–2900 років В.С. другий, а час походів до Європи племен новоданилівської культури (Рис. 1) охоплює в основному тільки перший період (4500–4000 років В.С.). Такий їхній вік, що був отриманий Д. Телегіним та іншими дослідниками на початку ХХІ ст. із радіокарбонних дат та аналізу речового матеріалу (Рис. 5). Незважаючи на те, що племена середньостогівської і

новоданилівської культур владарювали в Східній Європі деякий час одночасно і територія поширення їх пам'яток до певної міри збігається (Рис. 3; 4), в цілому вони утворені різними племенами. Племена середньостогівської культури з'явилися на зміну племен дніпро-донецької культури вже в «готовому» вигляді, хоча в їх єднанні, мабуть, брали участь племена неолітичних культур Приазов'я і нижнього Подоння; в подальшому ці племена, на думку фахівців, разом із постхвалінськими племенами Поволжя взяли основну участь у формуванні племен ямної культури [42, с. 130, рис. 1, 30, 61]. Новоданилівські пам'ятки розглядають у двох групах: більш східна з них – «Новоданилівська» і західна – «Суворовська». Нині як перші, так і другі групи більшістю дослідників вважаються належними до однієї новоданилівської культури [42, с. 60; 18, с. 132].

Перша половина середнього Трипілля (Кукутені А–Трипілля ВІ), відзначає В. Дергачов, «характеризується військовою ситуацією, викликану появою і проникненням скотарських племен у глибинні райони землеробського ареалу. Про військову ситуацію свідчить: переважне розташування поселень цієї пори в природно-укріплених місцях, повсюдне поширення штучних фортифікаційних споруд, численні зафіксовані випадки загибелі поселень від пожеж», які переконливо свідчать про «традицію» для скотарів Степу, а не землеробів Європи, спалювати цілі поселення кукутено-трипільців. Про спалення кукутено-трипільських поселень В. Дергачов далі пише: «Спрямована з Півночі і Сходу експансія скотарських племен охопила весь ареал культури Кукутені–Трипілля, але головними були два напрямки. Один

напрямок – області нижнього Подунав'я, зайняті племенами культур Болград–Алдень–Гумельниця і Криводол – Селкуца. Проникнення східних племен в ареал цих культур, їх шлях, який пролягає через коридор, утворений південним краєм Східних Карпат і західним узбережжям Чорного моря, відзначений серією поховальних комплексів (Касімча, Река-Девня, Чонград), знахідками реалістичних зооморфних скіпетрів (Касімча, Селкуца, Суводол), поширенням на пам'ятках цієї зони трикутних наконечників стріл східних типів. Другий напрямок експансії – західні райони ареалу Кукутені–Трипілля, тобто лісостепове середнє Подністрів'я і Попруття і далі на захід в області внутрішньої карпатської западини. Присутність скотарського населення в західному регіоні ареалу Кукутені–Трипілля документовано підкурғанними комплексами (Старі Куконешти, Варатік, Костешть і ін.), знахідками схематичних зооморфних скіпетрів, хрестоподібних булав (Верем'я, Редо, Бирленешть) та ін. Проникнення ж окремих груп східних племен у Трансильванію, мабуть, через Брецько або Біказський перевали, засвідчено похованнями кладовища Дечан Мурешулуй, знахідками схематичних і реалістичних скіпетрів і хрестоподібних булав маріупольського типу» [18, с. 198].

Археологічні дані свідчать про дуже ранню хвилю руху (очевидно, хвалинських племен Поволжя) в Південно-Східну Європу. Цей рух, звертає увагу Х. Тодорова, відбувався в період переходу культури Кукутені від фази А до фази АВ або до культури Трипілля кінця фази VI. У північній частині Балканського півострова цей рух привів до спалення культур Варна і Коджадермен–Гумельниця–Караново VI [47, с. 224].

Розвиток племен культури Варна дав можливість їм досягти рівня протодивілізації, яка на сході Балканського півострова, на думку Х. Тодорової та К. Димитрова, різко обривається близько 4200 р. до н. е., коли в результаті колосальної «екологічної» катастрофи гинуть усі поселення в степових районах Фракії, Північно-Східної Болгарії і Мунтені. Припиняється видобуток міді як в Ай-Бунарі, так і на Росенському родовищі. Катастрофа привела до фіналу мідного віку на території Болгарії. Проте, зазначають дослідники, в центральних регіонах Балканського півострова і в середньодунайській зоні існування енеолітичних культур ще продовжувалося. Тут застосування нової технології і модифікації форм ряду мідних виробів навіть призводять до деякого підйому гірничо-металургійного виробництва на базі зосереджених у Східній Сербії родовищ типу Бор-Майданпек. Але вже близько 3800 р. до н. е. криза торкнулася і цих територій, що і послужило головною причиною драматичного фіналу балкано-карпатського енеоліту [48, с. 11].

У цей період із степових районів України продовжуються набіги племен курғанної культури новоданилівців (Рис. 1, 4, 5) у Східне Прикарпаття [42, рис. 30] та Західне Причорномор'я, що, на думку М. Гімбутас, «виявилось катастрофою для цивілізації караново-гумельниця. Невеликі землеробські селища і міста були легкою здобиччю, а населення культури караново, очевидно, втікало з Нижнього Дунаю на захід та північний Лісостеп. Культурна група Салкуца з Південно-Західної Румунії знайшла притулок в печерах Трансильванії чи на дунайських островах. Археологічні знахідки свідчать про те, що біженці

зберігали свою культурну ідентичність ще протягом 400–500 років» [13, с. 400].

На теренах України великі трипільські поселення, за версією В. Круца, можливо, були неодночасні. Одне–два з них могли існувати одночасно, і практично все населення регіону, вірогідно, концентрувалося на них. Дослідник приходиться до несподіваного висновку, що ланцюжок Сушківка–Доброводи–Тальянки–Майданецьке–Томашівка – це місця переселення однієї групи населення, яка кожні 50 років змінювала місця проживання. Це, вважає В. Круц, «відбувалося в зв'язку з тим, що навколо поселення втрачала родючість земля, вирубувалися ліси і складалася несприятлива епідеміологічна ситуація. Поселення в кілька тисяч споруд спалювали» [29, с. 35–36]. Але, за дослідженнями палеоботаніків, землеробство в трипільців було високорозвиненим, вони використовували поля багато років, протягом яких, на думку Н. Кузьминої, «встигали скластися рілля, флора» [31, с. 44]. Трипільські землероби за період від раннього до середнього Трипілля, а це понад 1000 років [42, рис. 61], очевидно, вже використовували сівозміни і давали відпочинок землі під паром. Тобто версія археологів щодо втрати родючості землі не підтверджується.

Підтримуючи гіпотезу «священної традиції спалювання цілих поселень» у трипільців, В. Круц починає розробляти подробиці цього «священного» дійства. На трипільському поселенні біля с. Тальянки, де було 2700 будівель, до початку ритуалу спалення кожного будинку, підкреслює В. Круц, проводилася підготовча робота. Спочатку руйнували піч. У житловій частині залишали необхідну кількість посуду, який являв

собою поховальний інвентар, «дарунок духам померлих» у цьому будинку предків. В окремому посуді залишалася їжа. Про те, що посуд залишався спеціально, на його думку, свідчить той факт, що під час розкопок на площадках зустрічаються не випадкові шматки кераміки, а цілі посудини або роздавлені під час обвалу конструкцій будинку. Після підпалу утворювалося поселенське поховальне багаття. Підпалювалося все поселення одночасно, в результаті чого створювалася дуже масштабна тяга і вигорало все, що могло горіти [29, с. 56]. Правда, дослідник так і не вказав, а хто ж підпалював ці 2700 будівель – очевидно, цей ритуал, після відчайдушного спротиву місцевих трипільців, розпочинали завойовники – середньостогівські вершники із смолоскипами в руках.

Зовсім інше пояснення причин спалення трипільських поселень дає В. Збенович, який відзначає, що на Одещині біля с. Кирилівка «в результаті сильної пожежі повністю загинуло Олександрівське поселення. Однак немає вагомих підстав для висновку про те, що пожежа була спеціально викликана жителями поселення, які попередньо заповнили будинки горючим матеріалом. Більш того, не можна поширювати цей висновок на всі трипільські поселення. Природніше припустити, що пожежі виникали раптово (через необережність або в результаті вторгнення ворога), і мешканці поспіхом покидали житла або поселення, залишали на місці побутовий і виробничий інвентар, в тому числі метал (в тій же Олександрівці), дуже дефіцитний в ранньотрипільський час. Досить часто після пожежі житла будувалися заново, і життя на поселенні не припинялося» [20, с. 14]. На жаль, на

таке пояснення В. Збеновича щодо спалення трипільських поселень археологи не звертали уваги.

«Хто завойовує поселення – той його і спалює»

На наш погляд, варта уваги думка: хто завойовує поселення – той його і спалює. Звичайно, перевага на боці того, хто на коні і володіє далекобійною зброєю – луком і стрілами. М. Відейко намагається переконати в кращій озброєності піших хліборобів перед лучниками-вершниками зброєю для ближнього бою. Перші комплекси спеціалізованого озброєння, які, вважає М. Відейко, «найбільш характерні для хліборобських культур балкано-карпатського походження. Вони включали найдосконаліші на той час види спеціалізованої зброї: кинжал (металевий), сокиру, клювець, сокиру-молот. Комплекс військового озброєння трипільської культури в мідному віці на цій території практично не мав собі рівних» [7, с. 504]. Але озброєні мідними кинжалами чи сокирами трипільські хлібороби, очевидно, не могли захиститися від нападів загонів середньостогівських вершників, озброєних луками і далекобійними стрілами із крем'яними наконечниками. В результаті фортифіковані поселення-гіганти Побужжя (басейну р. Синюхи) були спалені, а мешканці втікали в ліси Полісся або місцеві хащі [29, с. 39].

В українських археологів, які надають великого значення досліджуванім ними трипільським пам'яткам, слушно зауважує В. Массон, не виникає особливих сумнівів у визначенні поселень-гігантів як структур, що виконували ряд специфічних функцій, – центру сільськогосподарської округи

або регуляторну, торгово, ремісничу, функцію військово-адміністративного, ідеологічного центру. З усіх цих особливостей трипільських поселень-гігантів, підкреслює дослідник, можна з певністю говорити лише про те, що вони були природними центрами сільськогосподарської округи. Мізерно малі сліди торгової діяльності, яка взагалі не була характерною для трипільських племен, на відміну від змінивших їх племен доби пізньої бронзи. Самозабезпеченість домінувала в цьому суспільстві. Відсутні й складні фортифікаційні споруди. Прості рови і частоколи були і раніше на менш значних трипільських поселеннях. Очевидне використання поселень-гігантів як сховища, на яке вказує вже саме кільцеве планування, але немає свідчень про те, що в трипільців, підкреслює В. Массон, «військова функція грала помітну роль. Такий стан повністю відповідає бідному набору предметів озброєння, де представлені в основному досить нечисленні крем'яні наконечники стріл» [33, с. 144–145, рис. 4].

У період Кукутень А–Трипілля ВІ на території Молдови та України дійсно знайдено велику кількість зброї, але не ближнього бою, про яку пише М. Відейко, а далекобійних – наконечників стріл, які, за дослідженнями В. Дергачова, концентруються по всій східній периферії ареалу (зверненої до степової зони), тобто в зоні найбільшої концентрації природно і штучно укріплених кукутено-трипільських поселень. В. Дергачов робить слушний висновок про стосунки хліборобів Полісся та скотарів Степу – стан війни. Загроза з боку лучників-вершників східних степів, наконечники стріл – один із головних засобів війни [17, с. 51, карта 17; 22]. Як

ефективна бойова зброя лук проіснував в Європі від кам'яної доби до середніх віків, і ще в 1814 р., підкреслює Е. Тейлор, «світ з подивом дивився на калмицьку кавалерію, що проїздила по вулицях Парижа, озброєну луками і стрілами» [43, с. 101].

Використання луків і стріл під час завоювань українського Лісостепу повторюється кожної доби. За доби заліза в Скіфії лук і стріли були основною і найбільш поширеною зброєю вершників. Не випадково характерні наконечники скіфських стріл є наймасовішою категорією предметів скіфської матеріальної культури. Десятки і сотні наконечників стріл зустрічаються в похованнях рядових скіфів, у курганах дружинників і знаті, в курганах царів. Практично немає такого чоловічого поховання, в складі інвентаря якого не було б наконечників стріл [24, с. 134].

Проникнення в середовище племен землеробських культур Дністрово-Дніпровського межиріччя, зауважує Д. Телєгін, відбувалося під час ворожих експансій скотарів Сходу (Рис. 3). Про це може свідчити помітна консолідація в кінці ранньонеолітичного періоду трипільських поселень, коли на межі Степу і Лісостепу (Уманщина) виникають поселення-гіганти – Майданецьке, Доброводи, Тальянки та ін. До кожного з них входили тисячі садиб, розміщених навколо центральної площі концентричними колами. Інколи таких кіл, що мали, безперечно, оборонне значення, нараховується до п'яти [45, с. 19].

У своїх інтерпретаціях матеріалів археологічних досліджень М. Відейко, щоб якось пояснити спалення поселень-гігантів, висунув тезу, що великі трипільські поселення воювали між собою

і знищували один одного. Зокрема, він пише: «На перший план виступають конфлікти усередині трипільсько-кукутенської спільності, під час яких інтенсивно вдосконалюється зброя» [7, с. 504]. А в наступній праці М. Відейко уже припускає в трипільців «військово-грабіжницьку економіку». Він зауважує, що в трипільців «епоха напруженості й конкуренції між протомістами та вождівствами могла тривати століттями, що свідчить про існування певної моделі взаємовідносин» [11, с. 64].

Щодо конфліктів між кукутено-трипільськими племенами І. Свешніков слушно зауважував: «Навряд чи можна також припустити існування збройних сутичок між окремими групами пізньотрипільських племен: немає ніяких даних для прямого чи посереднього підтвердження такої можливості, в тому числі і доказів існування серед трипільських племен окремих більш міцних груп» [39, с. 157]. Отже, на нашу думку, єдиною групою населення Передкарпаття, Поділля і Подніпров'я, з появою якої можна пов'язувати вказане явище, могли бути лише племена лучників-вершників середньостоговської (Рис. 1, 2) або ямної культури (Рис. 7, 8).

Але М. Відейко наполегливо намагається із лучника-вершника Степу створити образ мирного пастуха, зокрема, далі він пише: «Поширені в дослідженнях минулих років уявлення про постійний тиск з боку степового населення на осілих хліборобів лісостепової смуги, очевидно, не відповідають дійсності» [7, с. 504; 11, с. 63]. З цього приводу фундаментальне дослідження за багато років провів відомий археолог В. Дергачов. Він зібрав і систематизував інформацію про кукутено-трипільські захисні споруди,

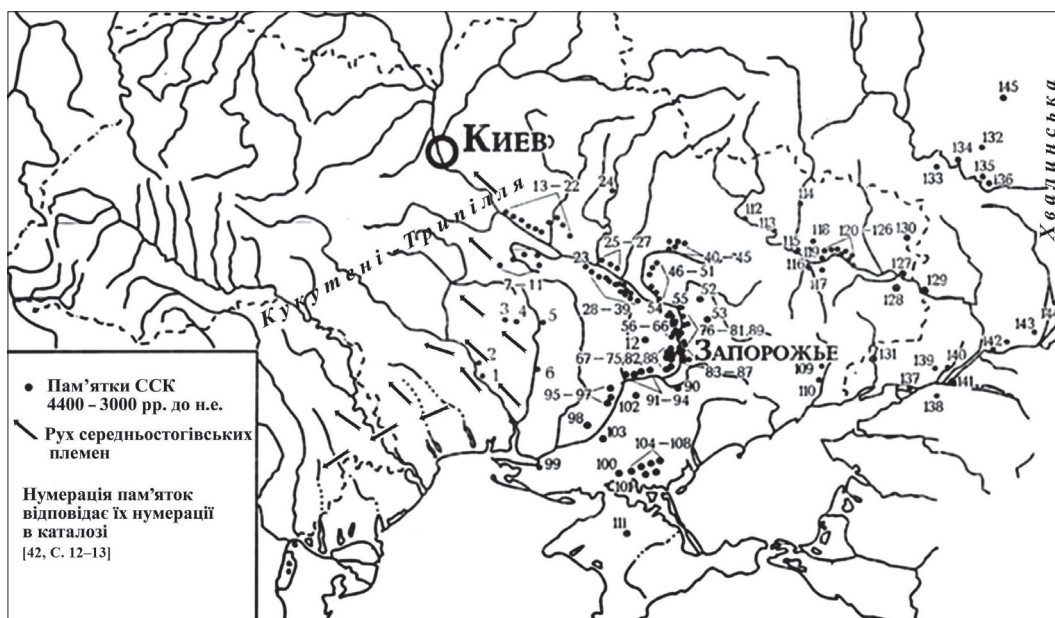

Рис. 3. Карта пам'яток середньостогівської культури [42, рис. 1, 61].
Напрямки експансії середньостогівських племен [45, рис. 1, 2]

Рис. 4. Карта пам'яток новоданилівської культури [42, рис. 30].
Напрямки експансії новоданилівських племен [47, карта IX; 49, рис. 2-3, 5-6]

топоніми захисних споруд, скіпетри скотарів Поволжя, кістки коня і наконечники стріл, направлені на поселення хліборобів Молдови і України [17, с. 51, карта 17; 22]. Розповсюдження крем'яної зброї, на нашу думку, відбувалось саме під час військових походів до Європи войовничих та рухливих новоданилівських, середньостогівських та хвалинських племен [49, рис. 2–3, 5–6].

Про вторгнення на поселення трипільської культури на Південному Бузі (Березівка, Сабатинівка I) войовничих вершників середньостогівських племен, на переконання О. Цвек, свідчать знахідки на згаданих вище пам'ятках кам'яних наверхів булав і скіпетрів у вигляді стилізованої голови коня, які археологи трактують як символи влади [52, с. 178].

Трипільські поселення томашівського типу в межиріччі Південного Бугу та Дніпра, зокрема Майданецьке (3770–3640 рр. до н. е.) [8, с. 95] та Тальянки (3580–3470 рр. до н. е.), вірогідно, були спалені середньостогівськими племенами під час чергової хвилі вторгнення в Європу. Несподівано змінює свою позицію відносно скотарських племен В. Круц, зазначаючи: «В цей період остепнений трипільцями лісостеп став звичним для степових скотарських племен, і вони почали інтенсивно проникати сюди ... про що свідчать насипані ними численні кургани, в тому числі на місці колишніх трипільських поселень» [29, с. 39]. На наш погляд, у подальшому потрібно розширити пошуки та уточнити датування пам'яток середньостогівців, які проникали і перебували на території трипільських племен періодів Трипілля VI–VII (4500–3000 рр. до н. е.) [42, с. 142, рис. 61].

Так, зокрема, артефакти Степового Побужжя першого та другого горизонтів Ташлика 2 маркують проникнення сюди в добу енеоліту племен, на думку В. Фоменка та ін., середнього і пізнього періодів середньостогівської культури (3800–3000 рр. до н. е. – Рис. 5), а також трипільської культури етапів Трипілля A–VI, VI–VII (VII) та томашівської локально-хронологічної групи (Трипілля CI). Знахідки в Ташлику 2 середньостогівських матеріалів та дереївської кераміки теж свідчать про інвазії цих племен до трипільських племен Степового Побужжя, де раніше подібні пам'ятки не були відомі [50, с. 146; 42, рис. 1, 61].

Після завоювання поселень-гігантів, зауважує В. Круц, «все ж якась незначна частина трипільців продовжувала тут існувати до пізнішого періоду культури (3000–2700 рр. до н. е. – О. Т.). Свідченням цього є досліджені останнім часом поселення біля сіл Мошурів, Гордашівка, Роги. Щоб вижити, трипільці змушені були розселятися малими колективами, створюючи невеликі, всього на кілька жител, поселення, причому подалі від великих водних артерій, на малих річках і струмках, але не на їх берегах, а на значній відстані і, очевидно, в лісових хащах» [29, с. 39].

Захисні споруди трипільців

Для великих загонів степових вершників поля бою не існувало. Неолітичні землероби Подунав'я – культур Варна, Гумельниця, Болград-Алдень, а пізніше – Кукутені-Трипілля, на наш погляд, не могли виставити достатньо загонів вершників із зброєю, щоб захистити свої поселення від спалення. А галасом і розкладанням кострищ, як пропонує М. Вайдейко, коней і їх лучників-вершників [7,

с. 501] не злякаєш. На той час у кукутено-трипільців був чи не єдиний спосіб захисту – будівництво захисних споруд – копання глибоких ровів і насипання високих валів [17, с. 39, карти 6–7]. Так, на правому березі Південного Бугу два рови оточували поселення Завалля-Кам'яне із заходу та півночі, обмежуючи територію пагорба. Рів мав ширину близько 3 м. Для отримання профілю котловану археологи розкопали середню частину рову, досягнувши глибини – 1,36 м (– 1,8 м від сучасної поверхні) до дна каналу. Знайдені в каналі трипільські горщики, на думку Д. Кіюсака, є досить типовими для Трипілля В1. Кістки тварин із каналу були датовані 4337–4056 рр. BC. Подібні захисні споруди добре відомі в понад 20 поселеннях Кукутені А в румунській Молдові, на десятках поселень у Республіці Молдова та в деяких трипільських поселеннях України – Поливанів Яр, Бодаки [54, р. 22].

Військова організація трипільських громад, основними рисами якої, на думку М. Відейка, «були створення великих укріплених поселень та концентрація в них населення, була розрахована на ефективне протистояння численному ворогу». Але таким ворогом, вважає М. Відейко, «не могло бути так зване степове населення, розсереджене на великих відстанях, переважно в долинах великих річок – Дніпра, Південного Бугу та інших приток» [7, с. 502]. Така думка не відповідає дійсності. Після приручення коня скотарі Степу, починаючи з неоліту, стали формувати загони вершників, озброєних луком і стрілами. Протягом трьох епох – міді, бронзи та заліза – метою походів орд лучників-вершників до Європи було спалення поселень хліборобів і заволодіння пасовищами і

рабами. Ці переваги озброєної кінноти Степу над хліборобами Європи існували аж до появи українського козацтва та пізнішого винаходу вогнепальної зброї і закутих у броню танків.

Для прикладу спробуємо дати відповідь, чи були степові племена ворожими до трипільців мегапоселення Небелівка Новоархангельського району Кіровоградської області (Трипілля ВІІ), на якому в другому десятилітті ХХІ ст. працювала міжнародна експедиція (Велика Британія, Україна та ін.). Небелівське поселення (площа 238 га), на думку М. Відейка, не має аналогів у попередніх дослідженнях мегапоселень, що тривали останні 40 років в Україні. Вперше, зауважує дослідник, в історії вивчення мегапоселень підтверджено наявність оборонних споруд навколо поселення (Рис. 6). Встановлено, що сліди жител, попередньо визначені як «неспалені», є рештками спалених будівель [6, с. 7].

Реконструкція небелівського храму трипільців, на думку О. Корвіна-Піотровського, «базується на наступних положеннях: 1) об'єкт розглядається як єдина цілісна споруда; 2) реконструкція проводиться в рамках домобудівної концепції, яка передбачає функціонування будови як двоповерхової дерев'яно-глиняної конструкції, знищеної в результаті ритуального спалення при залишенні поселення» [26, с. 20]. Тобто дослідник наполягає на тому, що мегапоселення з грандіозним недавно збудованим трипільцями храмом, на який було витрачено тільки на каркас та перекриття деревини близько 368 куб. м [6, с. 23], та разом із сотнями жител поселення ніби було спалене не завойовниками – степовими племенами середньостогівців, а самими небелівцями.

Захисні споруди, звертає увагу інший учасник експедиції – Д. Кюсак, раніше мало були відомі археологам. Експедиція дослідила на трипільському поселенні біля с. Небелівка лійчасто-дібний рів, зауважує Д. Кюсак, «збудований, очевидно, для захисту від степових племен» [54, с. 22, рис. 1; 5, с. 148–150]. Очевидно, небелівські племена змушені були захищати мегапоселення від набігів середньостогівців зведенням захисних споруд. Нами запропонований варіант конструктивного рішення цих фортифікаційних споруд. На наш погляд, рів шириною 3 м викопувався трипільцями

на глибину 1 м, а виїнята земля викидалася вздовж бровки на внутрішню від поселення сторону і формувався насип – теж висотою 1 м. По верху утрамбованого насипу із круглого дерева зводився частокіл висотою 2 м. Таким чином, висота фортифікаційної споруди від низу рову до верху частоколу складала 4 м. Ця споруда охоплювала все поселення, мала довжину понад 4 км. Варіант реконструкції поперечного розрізу захисного рову з палісадом представлений на Рис. 6. Очевидно, що на поселенні було кілька в'їзних воріт, які теж могли мати висоту 4 м.

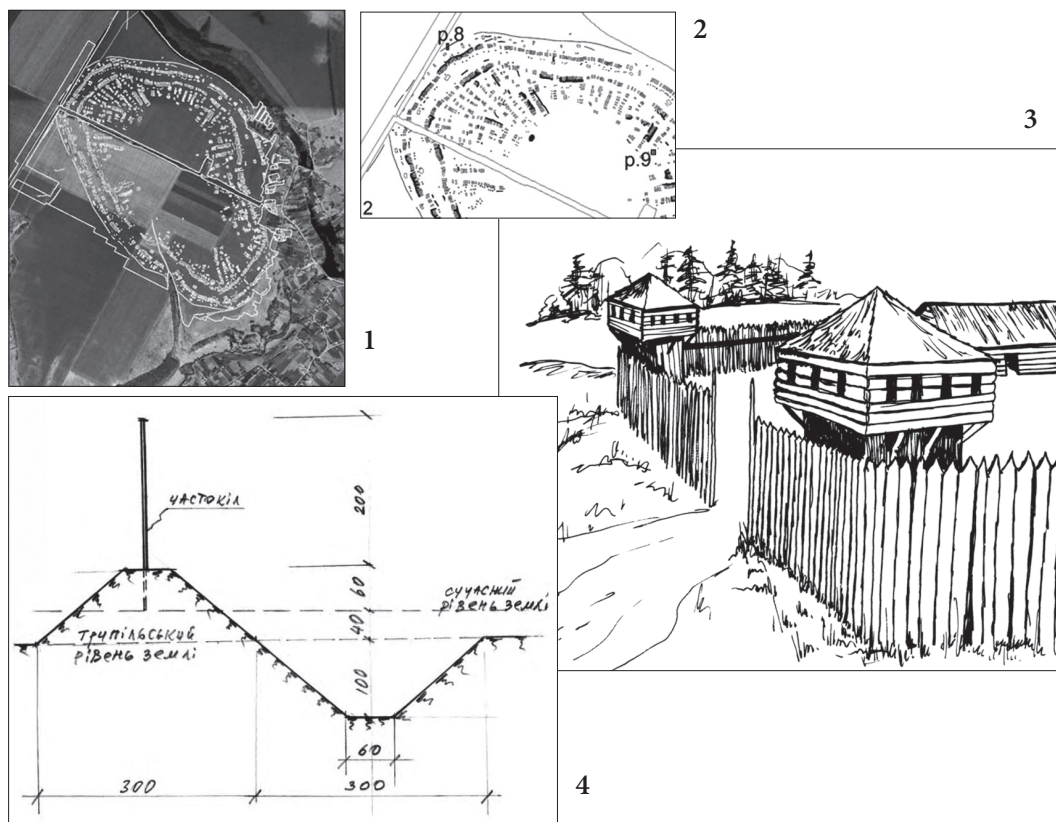

Рис. 6. План поселення Небелівка за даними магнітної зйомки [5, рис. 1]: 1 – загальний план поселення; 2 – північна частина плану, р. 8 - розкоп рову 2014; 3 – реконструкція військової споруди (палісад, П. С. Форсман); 4 – реконструкція поперечного розрізу захисного рову та огорожі поселення Небелівка (О. В. Трачук)

Про захист поселень трипільців у разі раптового наскоку ворожих племен, слушно зауважує К. Зінковський, «свідчить розташування трипільських поселень у природно укріплених місцях, а також наявність ровів на ряді пам'яток (Кукутень, Хебешешть, Поливанів Яр, Сороки-Озеро, Жванець та ін.)» [21, с. 19].

У межиріччі верхів'їв Пруту і Південного Бугу та на Волині (Рис. 7) у фінальному періоді, вірогідно, в результаті їх спалення, спостерігається загальне скорочення чисельності поселень кукутено-трипільської культури й одночасно відбувається різке зростання в цих зонах кількості фортифікованих поселень та ворожих курганів (Рис. 8). Але ми вже знаємо, і це ніхто не оспорує, підкреслює В. Дергачов, що в першому випадку (Карпато-Подніпров'я) – це період загрози та проникнення ямної скотарської культури. А на півночі (Волинь) – це період загрози та проникнення племен центральноєвропейської культури кулястих амфор [17, с. 41–42, карта 5; 10]. Ніщо не дає підстав для припущення виникнення збройних конфліктів між пізньотрипільськими племенами та їх сусідами – племенами культури лійчастого посуду. До того ж їх поява у верхів'ях Західного Бугу, очевидно, відноситься до дещо пізнішого часу. Малоімовірно таке припущення і щодо племен культури кулястих амфор, які з'явилися на Волині та Поділлі в останній чверті III тис. до н. е. [39, с. 157].

Трипільці Лісостепу, на наш погляд, були змушені тікати від середньостогівських лучників-вершників північніше, в більш захищене лісами Полісся. Враховуючи наявність мальованого посуду томашівського типу на поселенні

Хомине (3300–3200 рр. до н. е., тип Коломийщина-І), яке за абсолютними датами пізніше за томашівські поселення, на думку М. Відейка, «подібні знахідки документують переселення певної частини мешканців трипільських протоміст на північ» [9, с. 110–113]. На особливу увагу, вважає І. Свешніков, «заслугує та обставина, що всі досліджувані пізньотрипільські поселення цього часу загинули від пожежі. На цей факт давно вже звернули увагу численні дослідники, які по-різному намагались його пояснити» [39, с. 157]. Житло трипільського поселення в ур. Хомине, відзначає М. Відейко, згоріло внаслідок пожежі. Виходячи з того, що в приміщенні не виявлено цінних речей, все було винесене задалегідь. Замість цілих посудин залишено їхні частини – верх або денця, розбиту пластику, кам'яні знаряддя [10, с. 3, рис. 2-Б, В]. Правда, дослідник не вказує, а хто ж підпалив житла поселення в урочищі біля м. Ржищева?

На Тернопільщині до пізнього Трипілля належить, на думку І. Свешнікова, своєрідна пам'ятка – пізньотрипільське сховище в підземній печері Вертеба біля с. Більче-Золоте. Усі дослідники цієї печери відзначали знахідки людських кісток у культурному шарі. Це, очевидно, останки жителів цього сховища, які тут загинули. Що змусило трипільських землеробів, призвичаєних до своїх сонячних поселень з міцними наземними домами, переселитися в темне, вологе і зовсім непридатне до життя землеробів підземне сховище? Причину цього, на думку дослідника, слід шукати не в кліматичних змінах (існування таких не підтверджується жодними фактами), а у тій небезпеці, яка загрожувала мирним жителям трипільських поселень з боку

сусідніх племен [39, с. 157]. Ця думка, зауважує І. Свешніков, підтверджується також і фактом загибелі пізньотрипільських поселень від пожеж, синхронних печерному сховищу. Не випадково також розкопки в печері дали більшу, ніж звичайно, кількість цінного інвентаря – художньо оброблених кістяних виробів, багато орнаментованих посудин, речей з металу: ховаючись від небезпеки, жителі довколишніх поселень зносили у печеру свої найбільш цінні речі. Загибель жителів у печері Вертеба, напевне, стала причиною того, що всі ці цінності не були потім винесені їхніми власниками з печери, а специфічні умови приміщення, в якому відбулася ця трагедія, – темнота, складний лабіринт ходів, у якому було небезпечно просуватись необізнаним з планом печери завойовникам, – не дали змоги пограбувати сховище.

Про пограбування трипільських поселень, на нашу думку, свідчать знахідки трипільського посуду в курганных похованнях племен середньостогівської спільноти, які просунулися із своїми отарами на Правобережну Україну. Біля с. Серезліівки Новоархангельського району Кіровоградської області досліджувалась група з 12 курганів кочівників постмаріупольської культури (4200–3000 рр. до н. е.). У південно-східній частині насипу кургану № 4, на глибині 0,6 м, виявлений трипільський реберчатий розписний горщик [19, с. 133, рис. 83.2; 16, карта 9.10; 42, с. 142, рис. 61]. Два кургани квітянських завойовників розміщені на схилі плато р. Сухий Ташлик (притока р. Синюха) біля с. Єрмолаївка Первомайського району Миколаївської області. У похованні кургану 2 зафіксований один із захоплених у трипільців степовими грабіжниками розписний

гличик (Н 15 см). На правому березі р. Синюхи, біля поселення трипільської культури Володимирівка (Новоархангельський район Кіровоградської області), досліджений курган серезліївського типу. В кургані біля похованого виявлено захоплену в трипільців розписну біконічну посудину [16, карта 9.9; 19, с. 132, рис. 83.1; с. 133–134, рис. 83.8].

Ретроспектива епохальної традиції спалення поселень хліборобів

Численні подальші походи войовничих скотарів Степу наступних епох також підтверджують їх багатотисячолітню традицію спалювання поселень мирних хліборобів українського Лісостепу. Так, за доби бронзи в С. Березанської і В. Отроценка не виникає сумнівів, що «вторгнення в чуже етнічне середовище не могло бути мирним. Зокрема, білогрудівські племена (XIII ст. до н. е.), напевне, були витіснені з південних районів своєї території на північ. Завмирає життя на поселеннях Уманьщини, від пожежі гинуть такі поселення й городища, як Суботів та Інбек. Утім їхня загибель пояснюється активізацією кочових племен кіммерійців, як і загибель бондарихінських поселень по Орелі, що також були спалені кочовиками» [2, с. 422].

За доби заліза агресія скіфів призвела до кризи поселенської структури місцевих племен. Так, у Дніпровському Правобережжі (на думку С. Скорого) 6 із 9 городищ були спалені до кінця V ст. до н. е. [40, с. 70], також і на Лівобережжі. Остаточне підкорення лісостепового Правобережжя С. Скорий пов'язує з поширенням поховань у катакомбах, які належали скіфам [40, с. 71–73]. У VI ст. до н. е. довкола Немирівського городища мирними скіфами-орачами

споруджено вали і рів. Вали зведено за два періоди; укріплення першої захисної стіни спалено, певно, внаслідок скіфської навали. Сліди згарищ та руйнувань простежувалися і в Северинівському городищі в останній період його існування. Можливо, бурхливі події VI ст. до н. е. найбільше торкнулися цієї території, що виявилася на шляху військових походів скіфів на захід [3, с. 89]. Внаслідок вторгнень сарматів у IV–III ст. до н. е., відзначає С. Бессонова, було захоплено та спалено чимало південноукраїнських міст та поселень. Частина з них була відбудована та продовжила своє існування, частина – загинула [27, с. 409].

На слов'янському Пастирському городищі частина знайденого озброєння V–VIII ст. була виготовлена майстрами (спири, бойові сокири). Це озброєння, на думку О. Приходнюка, застосовувалося для захисту городища від ворожих зазіхань. Натомість більшість стріл належала воїнам-кочовикам, які спустошили городище. Це й суцільна пожежа, яка знищила всі будівлі, й наявність у багатьох із них людських кісток, і велика кількість спаленого зерна, й побутові речі та коштовності, які частково залишилися серед згарищ або ж були закопані в землю у вигляді скарбів [37, с. 249].

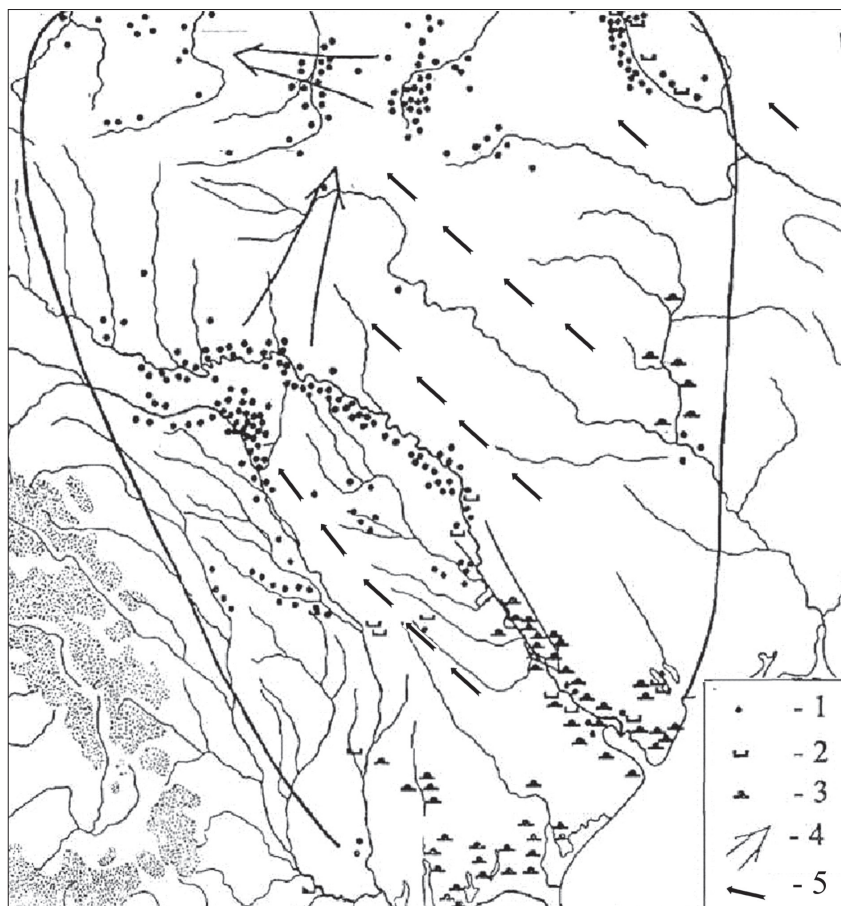

Рис. 7. Карта наступу вершників Поволжя та відступу землеробів Трипілья. Пам'ятки періоду Хородишти – Флорешть – Трипілья С2 [17, карта 10, с. 41]:

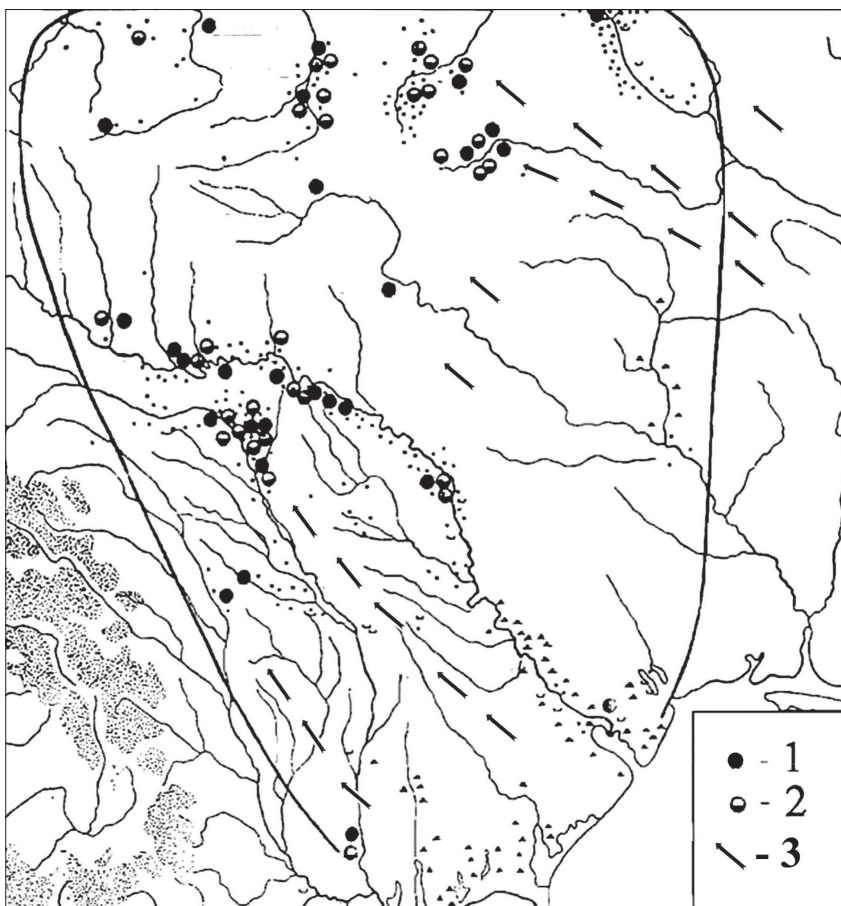
Більшість городищ дулібів, відзначає Д. Козак, у VII ст. припинила своє існування. Причину цього, відзначає дослідник, треба шукати в подіях, пов'язаних із боротьбою слов'ян проти аварів. Природно, що в першу чергу авари знищували укріплені пункти слов'ян, про що свідчать знахідки характерних для цього народу трилопатевих наконечників стріл. Так були спалені Зимнівське та Хотомельське городища [25, с. 127–128].

У давньоруські часи X ст. результати «хорватської війни» підтверджуються археологічно у вигляді шару спаленища. Після походів варягів-найманців війська князя Володимира припинили існування

багато центрів давньоруських племен. У верхній Наддністрянщині вщент були спалені передусім міжплеменні центри Стільсько і Пліснеськ, а також знищено важливі адміністративні центри (Рокитне, Ганачівка, Луковище) і племенні святини (Святовитове поле у Львові, Підгородище, Гологірка) [15, с. 81–82].

Продовжували традицію спалювання поселень хліборобів Східної Європи скотарі Азії в XIII ст. 3 березня 1239 р. монголи штурмом взяли Переяславль («взять градъ Переяславль копьем»), місто було спалено, захисників «изби все». Восени того ж року монголи спрямували свій удар проти Чернігівського князівства.

Рис. 8. Укріплені трипільські поселення періоду Хородишти – Флорешть – Трипілля С2 [17, карта 10, с. 41]:
1 – укріплені поселення;
2 – імовірно, укріплені поселення;
3 – напрямки наступу вершників племен ямної спільноти

Вони «объступиша градъ в силе тяжце». Монголи увірвалися на стіни й «град пожегше и люди избиша, и монастыре пограбиша». Археологічні дослідження дають численні сліди сильної пожежі середини XIII ст., які пов'язуються з цими боями. Під час наступних боїв було зруйновано Київ, більша частина його згоріла. Переважна більшість киян або загинули, або потрапили в полон [23, с. 577, 581]. 1241 р. Батий заглибився на територію Центральної Європи, воював землі Польщі, Угорщини, Чехії, Словачії та Хорватії. Бої були успішними для монголів, проте навесні 1242 р. вони повертають назад й залишаються в пониззі Волги [23, с. 583].

Таким чином, викладені вище окремі факти ретроспективи завоювань та наступних спалень поселень землеробів Східної Європи степовиками за доби міді, бронзи, заліза в часи слов'ян та давньоруські часи свідчать, що саме скотарі Степу, а не землероби Лісостепу були найбільш послідовними прибічниками агресивної традиції спалювання цілих поселень трипільських землеробів, яка на теренах України в енеоліті досягла величезного розмаху.

Отже, гіпотеза К. Зінковського про «ритуальні дії» трипільців, що супроводжувалися самоспаленням поселень під час переходу на нове місце проживання, яка в роки незалежності України була підтримана Н. Бурдо, М. Відейком, В. Круцом та О. Корвіним-Піотровським, не має під собою жодних підстав, не відповідає об'єктивній реальності, суперечить археологічним фактам. Така інтерпретація названих археологів не тільки не наближає трипільців до цивілізації, а й принижує високий рівень їхньої культури, про який знає не тільки Європа, а весь світ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляшевский Н. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии. *АЛЮР*. Київ, 1900. Т. II. С. 148–155.
2. Березанська С., Отрощенко В. Бронзовий вік. *Давня історія України*. Київ, 1997. Т. 1. С. 384–529.
3. Бессонова С. Населення лісостепової смуги Північного Причорномор'я. *Давня історія України*. Київ, 1998. Т. 2. С. 81–107.
4. Бурдо Н. Сакральний світ Трипільської цивілізації. *Трипільські поселення-гіганти*. Київ, 2003. С. 18–21.
5. Відейко М., Чепман Д., Бурдо Н. та ін. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка. *Stratum Plus*. 2015. № 2. С. 148–150.
6. Відейко М. Дослідження Міжнародної експедиції 2012 – 2014 років у Небелівці: результати та перспективи. *На східній межі Старої Європи*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кіровоград, Небелівка, 12–14 травня 2015 року. Кіровоград, 2015. С. 7–10.
7. Відейко М. Озброєння і військова справа у племен трипільської культури. *Енциклопедія трипільської цивілізації*: в 2 т. Київ, 2004. Т. I. С. 479–507.
8. Відейко М. Абсолютне датування трипільської культури. *Енциклопедія трипільської цивілізації*: в 2 т. Київ, 2004. Т. I. С. 87–97.
9. Відейко М. Нова хронологія Кукутені-Трипілья. *Трипільська цивілізація у спадщині України*. Матеріали наук.-практ. конф. Київ: Просвіта, 2004. С. 110–113.
10. Відейко М. Поселення трипільської культури в урочищі Хомине біля м. Ржищів. *Проблеми археології Середнього Подніпров'я*. Київ – Фастів, 2005. С. 3.
11. Відейко М. Реконструкція основних елементів комплексу військового озброєння носіїв трипільської культури. *Археологія і давня історія України*. 2011. Вип. 5. С. 53–65.

12. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909–1913 рр. *Трипільська культура на Україні*. Київ, 1926. Вип. I. С. 31–41.
13. Гимбутас М. Цивілізація Великої Богини: мир Древней Европы. Москва, 2006. С. 438–444.
14. Городцов В. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа. *АИЗ*. Москва, 1900. № 11–12. С. 345–352.
15. Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. С. 81–82.
16. Давня історія України в трьох томах. Київ, 1997. Т. 1, карта 9.9.
17. Дергачев В. О скипетрах, о лошадях, о войне: этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас. Санкт-Петербург, 2007. 488 с.
18. Дергачев В. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. *Stratum plus*. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 1999. № 2. С. 169–221.
19. Дергачев В., Манзура И. Погребальные комплексы позднего Триполья. *Свод источников*. Кишинев: «Штиинца», 1991. 334 с.
20. Збеневич В. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. Киев, 1989. 224 с.
21. Зиньковский К. До проблеми трипільського житлобудування. *Археологія*. 1975. Т. 15. С. 13–21.
22. Зиньковский К. К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Киев, 1983. С. 20–21.
23. Івакін Г. Монгольська навала на Русь. *Давня історія України*. Київ: Наук. думка, 2000. Т. 3. С. 573–588.
24. Ильинская В. Тереножкин А. Скифия. *Археология Украинской ССР*: в 3 т. Киев: Наук. думка, 1986. Т. 2. С. 43–134.
25. Козак Д. Венеди. Київ, 2008. 470 с.
26. Корвин-Пиотровский А. «Мегаструктуры» на поселениях-гигантах Трипольской культуры: варианты интерпретаций. *На східній межі Старої Європи*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кіровоград, Небелівка, 12–14 травня 2015 року. Кіровоград, 2015. С. 19–20.
27. Крапивіна В. Ольвія у другій половині I ст. до н. е. – третій чверті III ст. *Давня історія України*. Київ, 1998. Т. 2. С. 395–411.
28. Кричевський Є. Звіти про розкопки жител (площадок) №№ 13, 23, 5 і 14. *Трипільська культура*. Київ, 1940. Т. 1. С. 179–284.
29. Круц В. Поселения-гиганты Трипольской культуры. *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки*. Киев, 2008. С. 33–41.
30. Круц В. Трипольские площадки – результат ритуального сожжения домов. *Трипільські поселення-гіганти*. Київ, 2003. С. 74–76.
31. Кузьминова Н. Палеоботанические находки из трипольских поселений Юго-Запада СССР. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н. э.)*. Материалы международной конференции. Кишинев, 10–14 декабря 1990 г. Киев, 1991. С. 44.
32. Курінний П. Монументальні пам'ятки Трипільської культури. *Трипільська культура на Україні*. Київ, 1926. Вип. I. С. 67–95.
33. Массон В. Ранние комплексные общества Восточной Европы. *Древние общества юга Восточной Европы в эпоху палеометалла*. Санкт-Петербург, 2000. С. 144–145.
34. Отрощенко В. Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху. *Етнічна історія давньої України*. Колективна монографія. Київ, 2000. С. 7–44.
35. Пассек Т. Звіти про розкопки жител (площадок) №№ 1, 2, 4, 11. *Трипільська культура*. Київ, 1940. Т. 1. С. 43–177.
36. Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ, 1972. 214 с.
37. Приходнюк О. Оборонні споруди та військове спорядження Пастирського городища. *Етнокультурні процеси в*

Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. Київ – Львів, 1999. С. 240–252.

38. Рассмакін Ю. Світ скотарів. Енеоліт України та індоевропейська проблема. *Давня історія України*. Київ, 1997. Т. 1. С. 240–252.

39. Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ, 1974. С. 157.

40. Скорый С. Стеблев: скифский могильник в Поросье. Киев, 1997. 173 с.

41. Спицин А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого Киевской губернии. ИАК. Санкт-Петербург, 1904. Вып. XII. С. 87–118.

42. Среднепестовская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона / Телегин Д., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Луганск: Шлях, 2001. 152 с.

43. Тейлор Э. Первобытная культура. Москва: ГСЭИ, 1939. 567 с.

44. Телегин Д. Среднепестовская культура и памятники Новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины. *Археология Украинской ССР*: в 3 т. Киев, 1985. Т. 1. С. 310–311.

45. Телегин Д. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V – першій половині IV тис. до н. е. *Археологія*. 1993. № 1. С. 15–23.

46. Тереножкін О. Класи і класові відносини у Скіфії. *Археологія*. 1975. № 15. С. 4–5.

47. Тодорова Х. Каменно-меднага епоха в Болгарія. София, 1986. 279 с.

48. Тодорова Х., Димитров К. Современные исследования археометаллургии в Болгарии. *Российская археология*. 2005. № 4. С. 6–12.

49. Трачук О. Відносини кочівників Степу і хліборобів Східної Європи та міграційна концепція М. Гімбутас. *Українознавство*. 2021. № 2. С. 50–65.

50. Фоменко В., Бурдо Н., Спіцина Л. Багатошарова пам'ятка Ташлик II. *Археологія і давня історія України*. 2014. Вип. 1 (12). С. 137–147.

51. Хвойка В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры. ЗРАО. Санкт-Петербург, 1904. Т. V. С. 12–20.

52. Цвек О. Некоторые аспекты взаимодействия энеолитических обществ Триполья и степи. *Трипольські поселення-гіганти*. Київ, 2003. С. 178.

53. Штерн Э. Доисторическая греческая культура на юге России. *Тр. XIII АС в Екатеринбургe в 1905 г.* Москва, 1906. Т. I. С. 9–95.

54. Kiosak D. Attack and defence? New evidence for “Trypillia-Steppe” interaction in the valley of the Southern Bug River. *Revista arheologica serie noua*. 2019. Vol. XV, nr. 2.

55. Kozłowski L. Zarys pradžejów Polski południowo-wschodniej. Lwów, 1939. 104 s.

REFERENCES

1. BELIASHEVSKIY, N. (1900). *Excavations at the Site of a Neolithic Settlement with Domician-Type Pottery Near the Village of Kolodistoye Zvenigorod Uyezd, Kiev Province*. Vol. II. Kyiv: ALIUR, pp. 148–155. [in Rus.]

2. BEREZANSKA, S., OTROSHCHENKO, V. (1997). Bronze Age. In: *Ancient History of Ukraine in Three Volumes*. Vol.1. Kyiv, pp. 384–529. [in Ukr.]

3. BESSONOVA, S. (1998). Population of the Forest-Steppe Zone of the Northern Black Sea Coast. In: *Ancient History of Ukraine*. Kyiv, Vol. 2, pp. 81–107. [in Ukr.]

4. BURDO, N. (2003). The Sacred World of Trypillian Civilization. In: *Giant Trypillian Settlements*. Kyiv, pp. 18–21. [in Ukr.]

5. VIDEIKO, M., CHAPMAN, D., BURDO, N. (2015). Complex Studies of Fortifications, Production Complexes and Remnants of Buildings in Trypillian Settlements near the Village of Nebelevka. *Stratum Plus*, (2), pp. 148–150. [in Mold.]

6. VIDEIKO, M. (2015). Research of the International Expedition of 2012–2014 in Nebelevka: Results and Prospects. *Na skhidnii mezhi Staroi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii. 12–14 travnia 2015 r.* (On the Eastern Border of Old Europe. Proceedings of the International Research Conference,

- Kirovograd, Nebelivka, May 12–14, 2015). Kirovograd, pp. 7–10. [in Ukr.]
7. VIDEIKO, M. (2004). Armament and Military Affairs of the Trypillian Culture Tribes. In: *Encyclopedia of Trypillian Civilization in Two Volumes*. Vol. I. Kyiv, pp. 479–507. [in Ukr.]
8. VIDEIKO, M. (2004). Absolute Dating of Trypillian Culture. In: *Encyclopedia of Trypillian Civilization in Two Volumes*. Vol. I. Kyiv, pp. 87–97. [in Ukr.]
9. VIDEIKO, M. (2004). New Chronology of Kukuteni-Trypillya. *Trypilska tsyvilizatsiia u spadshchyni Ukrainy. Materialy nauk.-prakt. konf.* (Trypillian Civilization in the Heritage of Ukraine. Materials of Research and Practical Conference). Kyiv: Prosvita, pp. 110–113. [in Ukr.]
10. VIDEIKO, M. (2005). Settlement of Trypillian Culture in Khomyne Tract Near Rzhyschiv. In: *Problems of Archaeology of the Middle Dnieper*. Kyiv-Fastiv, p. 3. [in Ukr.]
11. VIDEIKO, M. (2011). Reconstruction of the Main Elements of the Military Armament Complex of Trypillian Culture Bearers. *Archeolohiia i davnia istoriia Ukrainy* (Archaeology and Ancient History of Ukraine), Vol. 5, pp. 53–65. [in Ukr.]
12. HAMCHENKO, S. (1926). Observations on the Outcomes of Experiments of Trypillian Culture (1909–1913). *Trypilska kultura v Ukraini* (Trypillian Culture in Ukraine). Vol. I. Kyiv, pp. 31–41. [in Ukr.]
13. GIMBUTAS, M. (2006). *Civilization of the Great Goddess: The World of Ancient Europe*. Moscow, pp. 438–444. [in Rus.]
14. GORODTSOV, V. (1900). The Purpose of Clay Sites in the Prehistoric Culture of the Tripillian Type. *AIZ*, (11–12). Moscow, pp. 345–352. [in Rus.]
15. HUPALO, V. (2014). *Zvenyhorod and Zvenyhorod Land in the 11th–13th Centuries (Sociohistorical Reconstruction)*. Lviv, pp. 81–82. [in Ukr.]
16. *Ancient History of Ukraine in Three Volumes*. (1997). Kyiv. Vol.1, map 9.9. [in Ukr.]
17. DERGACHEV, V. (2007). *On Scepters, Horses, and War: Essays in Defense of M. Gimbutas' Migration Concept*. Saint Petersburg, 488 p. [in Rus.]
18. DERGACHEV, V. (1999). Features of Cultural and Historical Development of the Carpathian-Transnistrian Region. *Stratum plus*, (2). Saint Petersburg – Chisinau –Odessa, pp. 169–221. [in Mold.]
19. DERGACHEV, V., MANZURA, I. (1991). *Burial Complexes of Late Trypillia*. Collection of Sources. Chisinau: Shtiintsa, 334 p. [in Mold.]
20. ZBENOVYCH, V. (1989). *Early Stage of Trypillian Culture in Ukraine*. Kyiv, 224 p. [in Ukr.]
21. ZINKOVSKYI, K. (1975). Revisiting Trypillian Housing. In: *Archaeology*. Vol. 15. Kyiv, pp. 13–21. [in Ukr.]
22. ZINKOVSKYI, K. (1983). On the Procedure of Studying the Problem of Housing Construction by the Trypillian Tribes. *Materialy po archeolohii Severnoho Prychernomor'ia* (Materials on the Archaeology of the Northern Black Sea Region). Kyiv, pp. 20–21. [in Ukr.]
23. IVAKIN, H. (2000). Mongolese Invasion of Russia. In: *Ancient History of Ukraine*. Vol. 3. Kyiv: Naukova dumka, pp. 573–588. [in Ukr.]
24. ILINSKAYA, V., TERENOZHKIN, A. (1986). *Scythia. Archaeology of the Ukrainian SSR*: 3 Vols. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka, pp. 43–134. [in Rus.]
25. KOZAK, D. (2008). *Veneti*. Kyiv, 470 p. [in Ukr.]
26. KORVIN-PIOTROVSKIY, A. (2015). “Megastructures” in the Giant Settlements of the Trypillian Culture: Interpretations. In: *Na skhidnii mezhi Staroi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. 12–14 travnia 2015 r.* (On the Eastern Border of Old Europe. Proceedings of the International Scientific Conference, Kirovograd, Nebelivka, May 2015). Kirovograd, pp. 19–20. [in Rus.]
27. KRAPIVINA, V. (1998). Olbia in the Second Half of the 1st Century BC – the 3rd Quarter of the 3rd Century. *Davnia istoriia Ukrainy* (Ancient History of Ukraine). Vol. 2. Kyiv, pp. 395–411. [in Ukr.]

28. KRYCHEVSKYI, Ye. (1940). Reports on Excavations of Dwellings (Sites), (13, 23, 5 and 14). In: *Trypillian Culture*. Vol. 1. Kyiv, pp. 179–284. [in Ukr.]
29. KRUTS, V. (2008). Giant Settlements of Trypillian Culture. In: *Trypillian Culture in Ukraine. The Giant Settlement of Talyanka*. Kyiv, pp. 33–41. [in Rus.]
30. KRUTS, V. (2003). Trypillian Sites as a Result of Ritual Burning of Houses. In: *Trypillian Giant Settlements*. Kyiv, pp. 74–76. [in Rus.]
31. KUZMINOVA, N. (1991). Paleobotanical Findings from Trypillian Settlements of Southwestern USSR. *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnoho Prychernomoria (V tys. do n. e. – V v. n. e.). Materialy mezhdunarodnoy konferentsii. Kishinev, 10–14 dekabria 1990 g.* (Ancient Communities of Farmers and Herdsmen of the Northern Black Sea Coast (5 mil. BC – 5th century AD). Proceedings of the International Conference. Chisinau December 1990). Kyiv, p. 44. [in Rus.]
32. KURINNYI, P. (1926). Significant Monuments of Trypillian Culture. *Trypilska kultura Ukrainy* (Trypillian Culture in Ukraine). Vol. I. Kyiv, pp. 67–95. [in Ukr.]
33. MASSON, V. (2000). Early Complex Societies of Eastern Europe. In: *Ancient Societies of Southeastern Europe in the Paleometal Age*. St. Petersburg, pp. 144–145. [in Rus.]
34. OTROSHCHENKO, V. (2000). Ethnic Processes in Ukraine in the Stone Age and in the Paleometallic Era. In: *Ethnic History of Ancient Ukraine*. A Collective Monograph. Kyiv, pp. 7–44. [in Ukr.]
35. PASSEK, T. (1940). Reports on Excavations of Dwellings (Sites), (1, 2, 4, 11). In: *Trypillian Culture*. Vol. 1. Kyiv, pp. 43–177. [in Ukr.]
36. PETROV, V. (1972). *Ethnogenesis of the Slavs. Sources, Stages of Development and Issues*. Kyiv, 214 p. [in Ukr.]
37. PRYKHODNIUK, O. (1999). Defensive Structures and Military Equipment of Pastyrsk Settlement. In: *Ethnocultural Processes in Southeastern Europe in the 1st Millennium AD*. Kyiv–Lviv, pp. 240–252. [in Ukr.]
38. RASSAMAKIN, Yu. (1997). The World of Herdsmen. Eneolith of Ukraine and Indo-European Problem. In: *Ancient History of Ukraine in Three Volumes*. Vol. 1. Kyiv, pp. 240–252. [in Ukr.]
39. SVESHNIKOV, I. (1974). *History of the Population of Precarpathia, Podillia, and Volhynia in the Late 3rd – Early 2nd Millennium BC*. Kyiv, p. 157. [in Ukr.]
40. SKORYY, S. (1997). *Steblev: Scythian Cemetery in Porosye*. Kyiv, 173 p. [in Rus.]
41. SPITSIN, A. (1904). Excavations of Clay Sites Near the Village of Kolodistoye, Kiev Province. *IAK (Archaeological Commission Proceedings)*, Vol. XII. St. Petersburg, pp. 87–118. [in Rus.]
42. TELEGIN, D. et al. (2001). *Middle Stog and Novodanilov Cultures of the Eneolithic of the Azov-Black Sea Region*. Lugansk, Shliakh, 152 p. [in Rus.]
43. TAYLOR, E. (1939), *Primitive Culture*. Moscow: SDEP, 567 p. [in Rus.]
44. TELEGIN, D. (1985). Middle Stog Culture and Monuments of Novodanilov Type in the Dnieper Area and the Steppe Left-Bank Ukraine. In: *Archaeology of the Ukrainian SSR in Three Volumes*. Vol. 1. Kyiv, pp. 310–311. [in Ukr.]
45. TELEGIN, D. (1993). The Main Periods of Historical Development of the Ukrainian Population in the 5th – First Half of the 4th Millennium BC. *Arkheolohiia* (Archaeology), (1). Kyiv, pp. 15–23. [in Ukr.]
46. TEREZOZHKIN, O. (1975). Classes and Class Relations in Scythia. *Archaeology*, (15), pp. 4–5. [in Ukr.]
47. TODOROVA, Kh. (1986). *The Stone-Copper Age in Bulgaria*. Sofia, 279 p. [in Bulg.]
48. TODOROVA, Kh., DIMITROV, K. (2005). Modern Research of Archaeometallurgy in Bulgaria. *Rossiyskaya arkheologiya* (Russian Archaeology), (4), pp. 6–12. [in Rus.]
49. TRACHUK, O. (2021). Relations between Steppe Nomads and Farmers of Eastern Europe and the Migration Concept M. Gimbutas. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), (2), pp. 50–65. [in Ukr.]

50. FOMENKO, V., BURDO, N., SPITSYNA, L. (2014). The Multilayered Monument of Tashlyk 2. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* (Archaeology and Ancient History of Ukraine), Vol. 1 (12), pp. 137–147. [in Ukr.]
51. HVOIKA, V. (1904). Excavations in 1901 in the Field of Trypillian Culture. *ZRAO* (Russian Archaeological Society Notes). Vol. 5. St. Petersburg, pp. 12–20. [in Rus.]
52. TSVEK, O. (2003). Some Aspects of the Interaction of Eneolithic Societies of Trypillia and Steppes. In: *Giant Trypillian Settlements*. Kyiv, p. 178. [in Ukr.]
53. STERN, E. (1906). Prehistoric Greek Culture in Southern Russia. *Tr. XIII AS in Ekaterinoslav in 1905*. Vol. I. Moscow, pp. 9–95. [in Rus.]
54. KIOSK, D. (2019). Attack and Defense? New Evidence for “Trypillia-Steppe” Interaction in the Valley of the Southern Bug River. *Revista arheologica serie noua*, Vol. XV (2). [in Rum.]
55. KOZŁOWSKI, L. (1939). *An Essay on the History of the Southeastern Poland*. Lviv, 104 p. [in Ukr.]

Гіпотеза К. Зіньковського про «ритуальні дії» трипільців, що супроводжувалися самоспаленням поселень під час переходу на нове місце проживання, яка в роки незалежності України була підтримана Н. Бурдо, М. Відейком, В. Круцом та О. Корвіним-Піотровським, не має під собою жодних підстав, не відповідає об'єктивній реальності, суперечить археологічним фактам. Така інтерпретація названих археологів не тільки не наближає трипільців до цивілізації, а й принижує високий рівень їхньої культури, про який знає не тільки Європа, а весь світ.